

# **ТЕКСТОВІ КОНЦЕПТИ: ПРОБЛЕМА ТРАКТУВАННЯ І ВИЗНАЧЕННЯ**

УДК 811.111'42

Олег ГОНЧАРУК (Харків, Україна)

*У статті вивчається проблема трактування і визначення концепту взагалі, і зокрема текстового. Аналізуються точки зору багатьох науковців, їхні підходи до вирішення цього питання. Враховуючи попередні розвідки щодо текстового концепту, надається власна експлікація його сутності.*

*Ключові слова: атрибут, вербалізація, іронія, комізм, параметризація, текстовий концепт, художній концепт.*

*We study the problem of interpretation and definition of the concept in general, and in particular of the text one. Different points of view of many scholars, their approaches to this issue are analysed. Taking note the preliminary exploration of the textual concept, proper explication of its essence is provided.*

*Keywords: attribute, verbalization, irony, comicality, parametrization, text concept, art concept.*

Концепт являє собою когнітивне явище, зміст якого утворюється у процесі концептуалізації. Концептуалізація – це когнітивно-семантичний процес перетворення зовнішніх одиниць у внутрішні за допомогою правил ментальної трансформації. Це процес структуризації знань та досвіду, який приводить до створення концептів [9: 20-21].

За іншим визначенням концепт розглядають як інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого. Ядром концепту є поняття, фіксоване у вигляді пропозиційних структур і позначене певною номінативною одиницею. Концепт зароджується в процесі пізнавальної діяльності, відображає та узагальнює досвід людини й інтеріоризовану її свідомістю дійсність, підводячи інформацію під певні вироблені суспільством категорії та класи [12: 256].

Різні типи й види концептів вивчаються багатьма авторами, які пропонують свої підходи, дають різноманітні класифікації та характеристики. Практично неосяжна література, що присвячена концептам, демонструє всю складність цього поняття.

Коли концепт об'єкту активізується у свідомості, ми не замислюємось про його структуру, і лише оперуючи концептом як одиницею знання, починаємо виділяти його конкретні характеристики. Тільки в цьому сенсі можна вважати, що концепт відкриває низку характеристик, які за традицією називають компонентами, або концептуальними ознаками [2: 29].

Ю. Л. Главацька, досліджуючи тексти байок, вводить поняття концепту КОМІЗМ і аналізує крізь його призму композиційно-сміслову структуру байки. Для виокремлення структури концепту використовується лінгвокультурологічний, а також ономасіологічний підхід [4: 68]. Цей концепт має ознаки, що виокремлені з трьох основних вимірів знань: універсально-сміслового (це архетипні значення складових концепту – сміх, маска), узагальнено-змістового (це конвенціональні знання – гумор, сатира, іронія, сарказм) і оцінно-образного (це індивідуальні знання, виражені концептуальними метафорами, оксюморонами) [4: 71].

Суттєва риса комічних явищ – наявність прихованих протиріч, які складають саму суть явища. Таким чином, мова йде про маскування. Маска, з одного боку, приховує, а з іншого – завжди щось демонструє. Так, наприклад, в іронії смішне приховується під маскою поважності, отже тут переважає негативне ставлення до об'єкту висміювання. Іронія – це мовна містифікація, коли той, що іронізує, «вдягає» різні маски: невігласу, нерозумної, наївної і довірливої людини.

Такий короткий опис не є неочікуваним: архетип завжди було важко пояснити; тут, скоріше, відбувається апеляція до фонових знань адресата. Відповідно, виявляється важкою реалізація ономасіологічного підходу (від опису закладеного в тексті архетипу до його вербалізації). Пояснимо детальніше: вербалізація слабо вираженого об'єкту (архетип) може і не

відноситись до архетипу або відноситься частково, і взагалі – до вербалізації інших об'єктів. Повна вербалізація архетипу *a priori* неможлива; його опис, певно, зводиться до опису вербальних сигналів, маркерів у тексті, які активізують фонові знання про архетипи в адресата.

Вербалізація конвенціональних значень узагальнено-змістового виміру концепту (гумор, іронія, сарказм, сатира) також не може бути однозначно визначена, оскільки «гумор», «сатира» тощо мають лише приблизне якісне визначення. На наш погляд, слід взагалі говорити не про вербалізацію, а про мовні та мовленнєві засоби вираження архетипів і конвенціональних умов.

Ступінь абстрактності концепту означає його масштаби «вглиб» (опір на фонові знання аж до самих архетипів), і «вшир» (ту або іншу семантичну ємність). Відповідно зі зростом масштабів концепту зростає його автономія від тексту, що його породжує. Найбільш універсальні концепти взагалі не можуть породжуватись одиничним текстом, а лише групою споріднених текстів.

Концепт, який має більшу семантичну ємність і спирається на архетипи, має й більший системний потенціал, сукупність способів реалізації, у тому числі текстової реалізації. Відсутність можливості параметризації концепту підвищує його суб'єктний потенціал. Аналіз подібних концептів вимагає масштабних досліджень самого феномена комічного, а також ієрархії засобів його вираження.

Обґрунтування статусу текстових концептів у лінгвістиці відоме з кількох робіт, сутність яких ми наведемо нижче. Текстові концепти, перш за все, є продуктом тексту на відміну від надтекстових, що належать до більш поширеної концептосфери. Дослідженню мовного аспекту утворення текстових концептів присвячені роботи О.О. Селіванової [11; 12]. У них розглянуто ономасіологічну зв'язність мовних одиниць у художніх текстах, тобто повтори загального механізму поєднання слів (повтор кореневих або афіксальних морфем та ін.). Це мовне явище розглядається у цитованих роботах як дублювання частин номінативної структури мовних одиниць, а також, як повтор механізму їх утворення. Дублювання ономасіологічного механізму

створює концепт у тих художніх текстах, де мовне представлення концепту відображає контраст його чинників. Подібними представленнями можуть слугувати авторські ад'єктивні композити з опозитивними по семантиці ономасіологічними ознаками, повтори кореневих морфем з алітерацією, а також композити, що пов'язують плани минулого і сучасного [11: 242].

Ономасіологічна фіксація концептуального масиву тексту дозволяє з'ясувати структуру індивідуального підходу адресанта до створення художнього тексту, його ідіостиль, а також дослідити знакові доміанти (ключові слова) і прийоми висунення, авторські стратегії і тактики [11: 246].

Текстові концепти досліджувались у роботах В.І. Карасика, Г.Г. Слишкіна, О.М. Кагановської [5; 6; 13] у зв'язку з проблемою формування художніх образів. Відомим є також семіотичний підхід М.М. Бахтіна до текстових концептів [1: 84].

Наведемо визначення текстового концепту за О. М. Кагановською: «Текстовий концепт являє собою мисленнєво-мовленнєве утворення змістового плану, яке характеризується багатосмисловою напруженістю і надкатегоріальністю та на текстовому рівні імплікує сукупність певних ознак метаобразів художнього твору з метою подальшої експлікації метаобразів» [5:24].

Текстові концепти розглянуто також в іншій роботі на матеріалі романів братів Стругацьких [10]. Концептуальний аналіз тексту виявляє та описує текстові концепти – ментальні сутності, втілені автором у тексті. Концептуальний аналіз художнього тексту стає можливим тому, що когнітивні структури вербалізуються у мові і тексті за допомогою мовних засобів (у тому числі лексичних) [10: 33].

Враховуючи попередні розвідки щодо текстового концепту, надаємо таку експлікацію його сутності. Текстовий концепт є специфічним для певного тексту концептом, який припускає параметризацію (розкладання на атрибути) і для своєї актуалізації апелює до текстових і фонових знань адресата. Текстова

реалізація концепту має комунікативну мету презентувати об'єкт, який позначається.

Необхідно уточнити сутність атрибутів текстового концепту, а також специфіку текстових концептів байки. Атрибутом об'єкту можна вважати таку його ознаку, функцію або призначення, без яких об'єкт не існує. Так чи інакше, атрибут відображає сенс існування об'єкта, є складовою його смислу. Мінімально необхідний набір атрибутів є умовою реальності (або можливості) того чи іншого об'єкту, явища.

Дотримуючись висловленої точки зору, потрібно зауважити, що будь-який концепт, як об'єкт, наділений смислом, має атрибути. Однак, вичленування атрибутів має різний ступінь складності в різномасштабних концептах. До того ж, немає повної гарантії однозначності цієї операції. Наприклад, атрибутами глобального концепту КОМІЗМ можна вважати: а) наявність предметної або ментальної ситуації, яка викликає гумористичну, іронічну або саркастичну реакцію у комунікантів; б) наявність предметів або об'єктів, які створюють таку ситуацію; в) наявність прихованих або явних протиріч об'єктів, які сприймаються комунікантами; г) особливе оцінне відношення комунікантів до об'єктів та їх протиріччям, що виключає особисте негативне сприйняття (ображення особистої гідності, приниження, особистий трагічний досвід сприйняття об'єкту та інше). Даний перелік неповний, але представляє основу комічного; відсутність будь-якого із наведених атрибутів робить ситуацію некомічною.

Вочевидь, будь-який із наведених атрибутів може бути розчленованим і глибше з урахуванням можливих окремих випадків, тобто представляє із себе певну ієрархію. Природно припустити, що глибина цієї ієрархії відображає ступінь загальності, або абстрактності знань, які містяться у концепті та його атрибутах. У цьому смислі, чим масштабніше концепт, тим складніше вичленування його атрибутів і доведення їх ієрархії до рівня, на якому можливий інформаційний і лінгвістичний аналіз. Наприклад, виокремлений

вище рівень ієрархії атрибутів концепту КОМІЗМ ще не дає основи для таких видів аналізу.

Текстові концепти байки піддаються розчленуванню на атрибути набагато простіше глобальних, надтекстових концептів, оскільки байка – це схематичне зображення реальних ситуацій, персонажі в ній схожі на шахові фігури без зайвих характеристик [3: 133; 8: 74]. Кожна ситуація байки слугує єдиній меті – осміянню негативних соціальних явищ та/або людських недоліків. Схематичність ситуацій, сюжета дозволяє легко зрозуміти значення, смисл атрибутів текстових концептів байки та побачити джерела інформації, знань про смисл атрибутів. Оскільки байка – комічний жанр, багато текстових концептів внутрішньо суперечливі. Іншими словами, атрибути текстового концепту несумісні, як несумісні, наприклад, мета персонажа забезпечити свою безпеку і невігластво у реалізації цієї мети. Ще одна специфічна риса текстових концептів байки виражається в тому, що джерелом інформації про об'єкти осміяння виступає іносказання. Специфічне перенесення ознак на об'єкт осміяння за допомогою метафори та метонімії забезпечує стійкий смисл текстових концептів та їх атрибутів.

Концепти предметно-чуттєвого шару в основному художньому концепті – це конкретні концепти, що складають певну ієрархію та структурують основний концепт [7: 36]. Образно-асоціативний шар є набір концептуальних схем, реконструйованих на основі метафор, метонімії, оксюморонів та необразної лексики. Позначені концептуальні тропи можуть комбінуватись, задаючи більш складне сприйняття. У смисловому шарі зміст художнього концепту представлено за допомогою смислових елементів, що усвідомлені із концептуальних схем і концептуальних тропів. Шар має польову структуру, міцний зв'язок між смисловими елементами встановлюється в ядрі та виражається спільністю лексем; більш слабкі зв'язки встановлюються на основі асоціативної спільності. При цьому ядро вербального вираження художнього концепту близьке до поняття [7: 37].

Згідно з викладеною теорією, у кожному шарі художнього концепту виокремлюються підсистеми атрибутів концепту. Вказуються такі підсистеми: 1) універсальні атрибути концепту; в предметно-чуттєвому шарі вони виявляються у відповідності до їхніх лексем значенню назви основного концепту, в образно-асоціативному шарі – це базові концептуальні тропи, у смисловому шарі універсальні атрибути виражаються смисловими елементами ядра польової структури; 2) культурно-етнічні атрибути концепту відображають національний менталітет та історичний період буття суспільства; 3) індивідуально-авторські атрибути, які передають авторське переосмислення концептуальних тропів, культурно-етнічних реалій, універсальних понять [7:39].

На нашу думку, поняття текстового концепту не протирічить поняттю художнього концепту; ми використовуємо термін «текстовий концепт». Текстові концепти з їхніми явними і простими можливостями розкладання на атрибути, з їхнім спрощеним представленням у фреймі – більш підходять для малих художніх творів зі схематичним сюжетом і персонажами (байка). Цілі та засоби байки очевидні: в таких творах адекватна модель знань може бути обмежена текстовим концептом і навіть ядром концепту. Подібне звужування виправдане також і тим, що основна мета байки – комічне зображення негативних рис людини. Основа комізму – суперечливість і навіть несумісність атрибутів головного концепту байки; ця несумісність легко визначається на смисловому рівні концепту саме при його представленні у фреймах.

Текстові концепти, виявлені при аналізі байки, як і художні концепти, безумовно містять усі три рівня своєї структури. На даному етапі дослідження англomовної байки нам достатньо вивчення смислового рівня, але на перспективу ми залишаємо роботу над повним обсягом структури текстових концептів при аналізі текстів малих форм.

## **БІБЛІОГРАФІЯ**

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Советский писатель, 1979. – 317 с.

2. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика : [курс лекций] / Н.Н. Болдырев. – Тамбов : ТГУ, 2001. – 123 с.
3. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М. : Искусство, 1986. – 572 с.
4. Главацька Ю. Л. Композиційно-сміслова структура англomовної байки: лінгвокогнітивний аспект: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Главацька Юлія Леонідівна. – Харків, 2008. – 223 с.
5. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози : [монографія] / О. М. Кагановська. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. – 292 с.
6. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке / В. И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград – Астрахань : Волгогр. ГУ, 1996. – С. 3–16.
7. Никонова В. Г. Художественный концепт как система систем / В. Г. Никонова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – № 726. – С. 33–41.
8. Піхтовнікова Л. С. Еволюція німецької віршованої байки (13-20 ст.): жанрово-стилістичні аспекти: дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04; 10.01.05 / Піхтовнікова Лідія Сергіївна. – К., 2000. – 427 с.
9. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 331 с.
10. Рожков В. В. Метафорическая художественная картина мира А. и Б. Стругацких: на материале романа «Трудно быть Богом»: дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Рожков Виталий Валерьевич. – Новосибирск, 2007. – 228 с.
11. Селиванова Е. А. Ономазиологическая связность как фактор концептуализации художественного текста / Е. А. Селиванова // Уч. зап. Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Сер. «Филология». – Симферополь, 2006. – Т. 19 (58). – С. 242–246.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
13. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные компоненты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с.



## **ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА**

**Олег Миколайович Гончарук** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ.

*Наукові інтереси:* лінгвокогнітивістика, прагмастилістика і синергетика дискурсу; лінгвостилістична інтерпретація, дидактизація текстів малих форм.